

Андрій Стародуб

ОСОБЛИВОСТІ ФАБУЛИ ТА СЮЖЕТУ РОМАНУ М. БРЕШКО-БРЕШКОВСЬКОГО “РЯСА И КРОВЬ”

Серед видань, які побачили світ у Варшавській синодальній друкарні у період 1922–1939-го років¹, виразно “виділяється” роман “Ряса и кровь” (1925)². Насамперед – своїм жанром (який можна умовно визначити як “авантюрний роман”), що “не вписувався” у спеціалізацію видавництва (духовна та просвітницька література, богослужбові тексти, богословські праці, церковна періодика тощо). Автор твору, Микола Брешко-Брешковський³ також не був скільки-небудь міцно зв’язаний з Варшавською митрополією, а також ні до, ні після 1925-го року не звертався у своїй творчості до суто “церковної” тематики.

Але ані співпраця вищих церковних адміністраторів саме з Брешко-Брешковським (найвірогідніше, роман був написаний “на замовлення”), ані публікація в синодальному видавництві – не були випадковістю.

Убивство митрополита Георгія (Ярошевського) архимандритом Смарагдом (Латишенковим)⁴ (8 лютого 1923 року), а також судовий процес над

¹ Про видання Варшавської синодальної друкарні див: Л.Л. Щавинская, *Книги и брошюры крупнейшего православного издательского центра межвоенной Польши – Варшавской Синодальной типографии*, Славяноведение 1 (1998) 76–77; Ю. Лабынцев, Л. Щавинская, *Православная литература Польши (1918–1939 гг.)*, Минск 2001, 301 с.; Н.В. Самосюк, *Книгоиздательская деятельность православной церкви в межвоенный период в условиях Второй Речи Посполитой*, Книга ў фарміраванні духоўнай культуры і дзяржаўнасці беларускага народа: XVIII Міжнародныя Кірыла-Мяфодзіеўскія чытанні, прысвечаныя Дням славянскага пісьменства і культуры (Мінск, 16–18 мая 2012 г.): у 2 т. (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў), Мінск 2012, т. 2: Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай і кніжнай культуры: вывучэнне і захаванне, с. 98–102.

² Н. Брешко-Брешковский, *Ряса и кровь*, Варшава (журнал “Воскресное чтение”) 1925, 195 с. Цитати з роману наводяться за цим виданням.

³ Брешковський Микола Миколайович (8(20).2.1874, Санкт-Петербург – 23.8.1943, Берлін) – російський письменник, публіцист, кіносценарист. Син відомої російської революціонерки (“бабушки русской революции”) Катерини Брешко-Брешковської (1844–1934). Автор декількох десятків детективних, “шпигунських” та “авантюрних” романів та повістей. Див. про нього: М.П. Лепёхин, А.И. Рейтблат, *Брешко-Брешковский*, Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь, т. 1: А–Г, Москва 1992, с. 327; *Русская литература XX века. Прозаики, поэты, драматурги. Библиографический словарь*, т. 1, с. 276–279; В. Теплицын, *Николай Николаевич Брешко-Брешковский*, [електронний ресурс], режим доступу: <http://old.mglin-krai.ru/Imena/BreshkoNikNik.htm>.

⁴ Див. про нього: В. Борщевич, *На мانیцях Російської ортодоксальної ідеології: архимандрит Смарагд (Латишенков)*, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. зап. Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту 13 (2008) 246–251.

вбивцею (тривав до жовтня 1924 року)⁵, були найбільш обговорюваними подіями в церковних і навколоцерковних православних колах тих років. При цьому митрополія виразно програвала, говорячи сучасною термінологією, “інформаційну війну”. Ціла низка публіцистів та політиків висловлювалась на підтримку чи виправдання вчинку Павла Латишенкова (позбавлений сану та чернецтва 10 лютого 1923 року). Висвітлення в пресі ходу судових засідань, ретрансляція змісту заяв підсудного та свідків захисту, при достатньо слабкій репрезентації позиції постраждалої сторони – все це серйозно било по репутації лояльного до польської держави єпископату (в умовах, коли в країні залишались відсторонені від влади архієреї – прихильники збереження канонічного підпорядкування Москві). Окрім того, на низовому (парафіяльному) рівні масово ширились різного роду чутки, які мали на меті дискредитацію митрополита Георгія. Його описували як “деспота”, “таємного католика”, “ката Православ’я”. Кроки для протидії цим звинуваченням доводилось вживати ще за життя покійного. Наприклад, наприкінці 1922-го року митрополія масово розсилала по парафіях фотопортрети митрополита – задля спростовування поширеної чутки, що він “перейшов в католицизм та збрив бороду, щоб виглядати як ксьондз”⁶.

Таким чином, протягом 1923–1924 рр., наступник Георгія, митрополит Варшавський та Волинський Діонісій (Валединський) і його близьке оточення об’єктивно перебували в процесі пошуку засобів протидії дискредитаційним атакам. Їм потрібно було знайти спосіб не просто “концентровано” описати свою версію трагічних подій (на противагу інвективам противників), але й донести її до найширших мас.

З огляду на це, важко було знайти кращого “виконавця”, аніж М. Брешко-Брешковський.

По-перше, він був одним з найвідоміших у Російській імперії поч. ХХ-го ст. авторів “бульварних” романів. При всьому скепсисі щодо художніх якостей цієї літератури, критикам⁷ важко було заперечувати її “всепроникність”. У таких авторів, як Брешко-Брешковський було широке та стійке

⁵ Детальніше про цей судовий процес див.: А. Стародуб, *Православна Церква в Польщі на початку 1920-х рр. крізь призму судового процесу над Павлом Латишенком (архімандритом Смарагдом)*, Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів, т. 8, ч. 2. К.; Хмельницький 2002, с. 151–177.

⁶ Про цей епізод відомо з статті публіциста Дмитра Філософова “Русская политика Ватикана” (“За свободу!”) (Варшава, 1923, № 264).

⁷ Див. наприклад, рецензію А. Купріна на романи М. Брешко-Брешковського поч. 1910-х рр.: А.И. Куприн, *Левець арены* [в:] А. Куприн, *Собр. соч. в 9 т.*, Москва 1980, т. 9, с. 87–95.

коло шанувальників у всіх верствах суспільства, а надто – серед не надто схильних до читання “низов общества”.

По-друге, Брешко-Брешковський вирізнявся феноменальною працьовитістю⁸. Більшість його чисельних романів та повістей публікувалась частинами, в періодичних виданнях. І досить великі уривки письменник надиктовував, без чернеток та коректур, підлаштовуючись під час виходу номеру. Фактично, так відбулося й з романом “Ряса и кровь” – спочатку його окремими розділами друкували в тижневику “Воскресное чтение”⁹, а тільки потім зверстали окреме книжкове видання.

По-третє, хоча белетрист досить слабко орієнтувався у церковній тематиці (ознаки цього можна побачити в тексті роману – і це при тому, що він мав проходити певну “церковну цензуру” перед друком), однак він був відомим “асом” щодо описання кримінальних та шпигунських історій¹⁰. А саме ці аспекти подій і хотіли б “виопуклити” в митрополії.

Ну і, насамкінець, вибір був обмежений тими представниками емігрантських кіл, які проживали у Польщі та були виразно налаштовані проти радянської влади¹¹. Обом цим критеріям Брешко-Брешковський відповідав якнайкраще – він різко негативно сприйняв більшовицький переворот¹², а в якості першого місця свого перебування на еміграції обрав Варшаву¹³.

⁸ А. Невахович, *Н.Н. Брешко-Брешковский*, Для Вас (Рига), 1934, № 27 (1 июля); *Н.Н. Брешко-Брешковский: Pro et Contra* [в:] Н.Н. Брешко-Брешковский, *Когда рушатся троны...*, сост. и вступ. ст. М.Д. Филина, Москва 2000, с. 4–13.

⁹ У номерах 1–52 за 1925 рік. “Воскресное чтение” (виходило з 1924 по 1939 рр.) позиціонувалося як “церковно-народный иллюстрированный журнал”, однак фактично це був офіційний друкований орган Варшавської митрополії.

¹⁰ Більшість його “шпигунських” романів були перекладені польською (наприклад: М. Breszko-Breszkowski, *Bomby Hotelu Rzymskiego*, Warszawa 1926, 304 s.). Загалом, у 1920–1930-ті рр. було перекладено 37 творів письменника, які мали достатньо серйозний успіх у польських читачів (F. Sielicki, *Co czytali Polacy w okresie międzywojennym z rosyjskiej literatury emigracyjnej*, Przegląd Ruscystyczny 17 (1994) z. 1/2, s. 76–77).

¹¹ Після II-ї Світової війни твори М. Брешко-Брешковського були заборонені для перевидання та вилучені не лише з радянських, але й з польських бібліотек (*Z. Zmigrodzki, Cenzura PRL: wykaz księzek podlegających niezwłocznemu wycofaniu I X 1951 r.*, Wrocław 2002, s. 7). Формальним приводом для заборони був факт співпраці письменника з Міністерством пропаганди III-го Рейху (у 1942–43 рр.).

¹² Про політичні погляди Брешко-Брешковського див.: А. Грачева, *Будущее России в зеркале фэнтези русской эмигрантской литературы (роман Н.Н. Брешко-Брешковского “Когда рушатся троны...”)*, Будущее как сюжет. Антология, сост. А. Сорочан, С. Васильева, вып. 3, Тверь 2014, с. 107–115.

¹³ “Варшавський” період життя та творчості Брешко-Брешковського тривав з 1921 по 1927 рік. Літератор був вимушений виїхати з країни після публікації роману “Кровавый май: В огне страстей”, в якому були виразні критичні алюзії до державного перевороту 12–15 травня 1926 року (F. Sielicki, *Pisarze rosyjscy początku XX wieku w Polsce międzywojennej*, Wrocław 1996, s. 149).

Додатковим “бонусом” від залучення до співпраці саме цього автора було також те, що географічне поширення подібного твору не обмежилось би Польщею. Брешко-Брешковського продовжували читати росіяни і російськомовні в інших європейських країнах. А отже, принаймні – якоюсь мірою, опис “справи архімандрита Смарагда” у його викладі міг бути інтерпретований як певний “сигнал” і серед церковної еміграції. Можна припускати, що навіть вибір місця дії роману (умовна балканська країна, за якою легко упізнається Сербія) не є випадковістю¹⁴. Саме в Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців (у м. Сремські Карловці) з 1921 року був осідок Синоду Російської православної церкви за кордоном, нормалізація стосунків з яким – було одним з бажань митрополита Діонісія.

На жаль, щодо багатьох аспектів “угоди” між митрополією та М. Брешко-Брешковським можна висловлювати лише гіпотетичні припущення, перевірка яких потребує ретельного опрацювання великого масиву “технічної” документації, що відклалась внаслідок діяльності Синадальної друкарні. Втім, найвірогідніше, що авторський гонорар та основні витрати на друк покривались з дотацій Міністерства віровизнань та народної освіти. А головним неформальним “цензором” твору виступав особисто митрополит Діонісій, завданням якого було недопущення у тексті моментів, які могли б бути невігідними для церкви і для держави.

З огляду на все це, цей роман є цікавим історичним джерелом, в якому відображено основні месиджі, що їх прагнуло донести до широкої аудиторії керівництво митрополії у зв’язку з екстраординарною і, фактично, безпрецедентною подією церковного життя – вбивства першоієрарха підпорядкованим йому кліриком.

Найважливішими з них можна вважати такі:

1. Хворобливі риси характеру, а не політичні переконання підштовхнули архімандрита Смарагда до його вчинку. В романі викладена історія честолюбця, який лише випадково обрав церковну кар’єру. Це підкреслюється вже в описі дитячих та юнацьких років Воїна Тадича (під цим іменем виведений у творі Павло Латишенков). Один з героїв роману – старий священик Сава – попереджує родину хлопця щодо невідповідності його характеру і чеснот можливій діяльності на “духовній ниві”: *“Духовний путь, путь священства не для него. Нет в нем надлежащего смирения. Гордыня и суетность. И эти самые гордыня и суетность сидят в нем глубоко”* (с. 23).

¹⁴ Брешко-Брешковський публікувався у російських емігрантських видавництвах у цій країні. Наприклад, у 1923-му році, у Новому Саді (Королівство СХС), у видавництві “Святослав”, вийшов його роман “Под звездой дьявола”.

2. Смарагд не був ревним ченцем чи навіть глибоко релігійною людиною. У романі підкреслюється, що чернечий постриг (у романі – під іменем Мардарій) герой сприймав лише як інструмент для “проникнення” до вищих прошарків суспільства. *“Он будет играть в смиренного святошу, религиозного, кроткого, всепрощающего. Да, святошу и как на святого должно смотреть на него все это общество, богатое и праздное, до чертиков надоевшее друг другу. Необходимо надеть маску. Необходимо притворяться, лгать. И он наденет ее, эту маску и будет лицемерить, притворяться и лгать...”* (с. 48). Автор детально зупиняється на цілеспрямованому таємному порушенні Смарагдом-Мардарієм усіх чернечих обітниць та й загалом, релігійних приписів й обмежень (с. 50–60).

3. Вбивство митрополита не було першим вбивством для ченця Мардарія. Декілька глав роману присвячені участі Мардарія у “турецкой войне”, в якій він *“почуял выгоду ... в том смысле, чтобы заставить говорить о себе”* (с. 64). Бажаючи прославитись чернець бере в руки зброю та підступно (під час перемир'я) вбиває турецького солдата, спровокувавши цим сутичку та загибель багатьох осіб (с. 86). Цей епізод цікавий тим, що “прототип” головного героя також брав опосередковану участь у війні. Під час Першої Світової архімандрит Смарагд був одним із ключових співробітників Православної місії архієпископа Євлогія (Георгієвського), яка займалась організацією навернень на православ'я на окупованих у 1914–1915 рр. територіях Галичини¹⁵. Невідомо, втім, наскільки вималювана Брешко-Брешковським історія про особливу “любов” Смарагда до вогнепальної зброї (й навіть її можливе застосування на передовій) відповідає дійсності (на суді Латишенков наполегливо стверджував, що вперше взяв у руки револьвер за декілька тижнів до вбивства)¹⁶.

4. Мотив вбивства – ненависть, викликана небажанням митрополита Варнави висвячувати Смарагда-Мардарія в єпископи. *“Высшие духовные власти, зная Мардария лучше, нежели его светские друзья, относились к нему отрицательно и, не взирая на заступников и заступниц из сильных мира сего, не давали ему движения. Это было самым больным, самым уязвимым местом Мардария, ненасытного честолюбца, жадно мечтавшего увенчать свою жидковолосую голову епископской митрой. А, между тем, она, эта епископская митра не давалась ему, как заколдованная”* (с. 102). Цей момент захист Латишенкова намагався

¹⁵ В. Борщевич, *Op. cit.*, с. 248; W. Osadczy, *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007, s. 652.

¹⁶ S. Milewski, *Ciemne sprawy międzywojnia*, Detektyw 8 (2001) 34–35.

ретельно обходити, оскільки він вказував на наявність особистих, а не “ідейних” причин для вбивства. Єдиною реальною перепоною для архієрейської хіротонії Смарагда дійсно була заборона у священнослужінні, накладена на нього митрополитом Георгієм. Рішення ж про буття ним єпископом Слущким, вікарієм Мінської єпархії, було прийняте Патріархом за півтора роки до здійснення Латишенковим злочину¹⁷.

5. Організація вбивства – справа рук радянських спецслужб.

Ця частина роману є найбільш інтригуючою – з огляду на те, що в ній описується широкий сценарій дестабілізації ситуації в Польщі¹⁸, який мало запустити вбивство митрополита Варнави (під цим іменем виведений у романі Георгій (Ярошевський)). Слідчим та прокурорам не вдалося довести наявність у Латишенкова зв'язків з радянською агентурою¹⁹, але декілька деталей свідчать, як мінімум, про те, що такі контакти мали/могли мати декілька осіб з його оточення²⁰. Брешко-Брешковський

¹⁷ Архімандрита Смарагда було номіновано на єпископа Дубненського, вікарія Волинської єпархії ще у лютому 1921 року. Але номінацію Священного Синоду/Собору єпископів всієї України неможливо було реалізувати – з тією причини, що більша частина Волині увійшла, після Ризького договору 1921 року, до складу Польщі. У вересні 1921 року Патріарх Тихон, на прохання архієпископа Георгія, скасував це рішення і призначив Латишенкова на кафедру єпископа Слущкого, вікарія Мінської єпархії. Однак після цього з'ясувалось, що хіротонія має відбутись у Польщі, а жодних гарантій, що Смарагд виїде до місця свого служіння (знаходилося на території СРСР) – немає, оскільки архімандрит отримав польське громадянство. Щоб запобігти появі нового непідконтрольного єпископа, владики Георгій, скориставшись формальною зачіпкою, заборонив того у священнослужінні. На момент вбивства заборона не була скасована. Див. про це: S. Żeleźniakowicz, ks., *Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918–1939*, Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego 1–2 (1986) 49; А. Стародуб, *До питання про роль митрополита Варшавського Георгія (Ярошевського) (1872–1923) в усуненні з єпископських кафедр противників самостійності Православної митрополії в Польщі*, Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів, т. 26, К. 2013, с. 363–378.

¹⁸ Про діяльність комуністичної агентури в Польщі у цей період див.: А. Krzak, *Terrorystyczna i wywrotowa działalność organizacji komunistycznych w Polsce w latach 1921–1939*, Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego 2 (2010) 60–77. Плани дестабілізації і організації збройного повстання в описуваний період дійсно існували, хоча описані в романі конкретні деталі, звісно, є художнім домислом.

¹⁹ Сучасні російські автори наполегливо підкреслюють, що ця версія нібито стовідсотково спростована під час судового процесу (див. напр.: С. Нехамкин, *Крест и пистолет. Просто так епископ в митрополита не стреляет*, Аргументы Недели 5 (446) (12 февраля 2015)). Насправді ж, на процесі цієї теми торкались лише побіжно, зосередившись на внутрішньоцерковних виитоках та джерелах конфлікту між Ярошевським та Латишенковим.

²⁰ Зокрема в спогадах єпископа Тихона (Шарапова) (у згаданий період – архімандрит, виконував функції “кур’єра” між групою противників автокефалії Православної церкви в Польщі та Патріархом Тихоном (Беллавіним)) міститься загадкова ремарка про те, що його поїздки до Москви у 1922–1924 рр. відбувались, як мінімум – за “мовчазного сприяння”

вкладає в уста резидента радянської розвідки “товарища Бендерського-Красноперова”²¹ таке пояснення своїх дій, спрямованих на організацію теракту проти митрополита: *“Вы понимаете, товарищи, если бы Варнаву убил один из наших агентов, было бы не хорошо. Убийца – обыкновенный светский человек не партиец, это было-бы хорошо, вернее – так себе. Но монах, поднявший руку на своего митрополита, человек в рясе, проливший кровь самого высокого священнослужителя государства – это будет полно громадных выгод и возможностей для нас. Это внесет смятение в умы и души. Варнава вместе с жизнью утратит и свой ореол. Почем знать, может быть, к счастью, это действие явится сигналом к потрясающим событиям, могущим вызвать переворот. А если это будет именно так, мы раздуем эту ничтожную фитильку Мардария в идейную пророческую фигуру и в наших руках он, популярный и без того, будет послушной марионеткой”* (с. 124).

6. “Героїзація Смарагда-Мардарія” – продукт кампанії в пресі, фінансованої та координованої “пробільшовицькими” силами в Польщі. *“На столбцах левых газет Мардарий вырос в героическую фигуру, в мученика за идею. Сочувствие было на его стороне. В пользу его собирались пожертвования. И параллельно с этим митрополит Варнава, убитый двумя выстрелами в сердце и в шею, изображался каким-то мрачным инквизитором, гасителем свободы, каким-то средневековым изувером. Здесь социалистами создан был единый фронт с большевиками, в глазах коих Мардарий тоже был светлым героем, а Варнава – чудовищем реакции, палачом свободы и “тираном”* (с. 146). Окремої уваги заслуговують різкі випадки проти адвоката Смарагда-Мардарія *“сделавшего себе имя и капиталец защитой коммунистов”* (с. 152). Хоча на реальному процесі Латишенкова захищала група юристів, але у романі виведений тільки один з них, прототипом якого став Тадеуш Врублевський

радянського Міністерства закордонних справ (Тихон (Шарапов), єпископ, *Отрывок из воспоминаний о поездке в СССР в 1922 году*, Журнал Московской Патриархии 4 (1998) 82–86). Антирелігійна комісія при ЦК ВКП (б) неодноразово розглядала питання щодо надання підтримки тим діям Патріарха РПЦ, які посилювали б чвари серед православних у II-й Речі Посполитій (Митрофан (Шкурин), игумен, *Русская Православная Церковь и советская внешняя политика в 1922–1929 гг. (комментарий в свете веры)* (По материалам Антирелигиозной комиссии), Вестник церковной истории 1 (2006) 170–172).

²¹ У романі це збірний образ, однак одним з прототипів “Бендерського” міг бути реальний радянський резидент Мечислав Логановський (1895–1938), який діяв у 1921–1923 рр. у Варшаві під дипломатичним прикриттям. Див. про нього: А. Алексеев, А.И. Колпакиди, В.Я. Кочик, *Энциклопедия военной разведки. 1918–1945 гг.* Москва 2012, с. 481; В.С. Антонов, *Расстрелянная разведка*, Москва 2012, с. 308–309.

(1858–1925). Він дійсно брав участь у багатьох гучних “політичних” справах. Зокрема, в 1905–06 рр., Врублевський був захисником лейтенанта Петра Шмідта (очільника Севастопольського повстання 1905 року)²².

7. Прихильники ченця-вбивці у церковному середовищі – неосвічені, екзальтовані та наївні люди. Міркування на цю тему сукупно займають декілька сторінок роману. *“Немудреные, темные души их, легко поддающаяся обману, искренне верили в «святость» Мардария. Святость, не взирая даже на руки, обгаренные кровью. Это были главным образом пришельцы из деревень, в подавляющем количестве – женщины. Монах-лицемер, монах-шарлатан с успехом игравший в трескучую, дешевую популярность и такую же дешевую благотворительность, загипнотизировал эту бедную, детски наивную деревенщину”* (с. 163). Фактично, підкреслюється, що саме такі люди і є “цільовою аудиторією” цього художнього твору, саме вони мають зрозуміти, що колишній архімандрит Смарагд – зовсім не та фігура, якою можна захоплюватись та підтримувати.

Питання чи (і якщо так – то якою мірою) всі ці тези вдалось популяризувати через публікацію у церковному видавництві фактично – “бульварного” – роману залишається відкритим. З одного боку, можна навести приклади негативної читацької реакції на цей твір (на одному з бібліотечних примірників збереглися такі ремарки: *“Вот дрянь!”* і *“Совершенно с этим согласен, такую дрянь не приходилось мне читать...”*). З іншого – починаючи з 1925 року кількість виступів та публікацій, в яких би висловлювалась підтримка “ченцю-терористу” різко зменшилась, а спроба зробити з нього “символ спротиву незаконній автокефалії” – провалилась. Втім, досягнути цього вдалось не лише пропагандистськими, але й адміністративними та репресивними діями (відлученням від церкви та/чи висилкою з країни низки осіб з умовної “групи підтримки” Латишенкова).

²² Див. про нього: *Беларуская думка XX стагодзя (філасофія, рэлігія, культура)*. Анталогія, укладання Ю. Грабінскі, Варшава 1998, с. 206–219; Виступ адвоката Врублевського на процесі П. Латишенкова опублікований: Т. Wróblewski, *Mowa w obronie Pawła Łatyszenki (archimandryty Smaragda) wypowiedziana w sądzie okręgowym w Warszawie 27-go wrzesznia r. 1924*, Wilno 1924, 19 s.